

მარიამ კობერიძე

ემვატიკური ხმოვანი “ჭილ-ეტრატის იაღვარში”

ჭილ-ეტრატის იაღვარი ქართული ჰიმნოგრაფიული ლიტერატურის მეტად მნიშვნელოვანი ძეგლია, რომლის ენობრივ მოვლენებს მრავალი თავისებურება ახასიათებს. ეს ხელნაწერი მეცნიერთა ფართო წრეებისათვის პირველად გახდა ცნობილი 1888 წელს, როდესაც დაიბეჭდა პროფ. ა. ცაგარელის “Памятники грузинской старины в Святой земле ина Синае”. სპეციალურ ლიტერატურაში ჭილ-ეტრატის იაღვარს ზოგჯერ “სინურს” ეძახიან და მისი წარმომავლობის ადგილად სინას მთა არის დასახელებული. ამასთან დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს: “ჩვენამდის მხოლოდ ორმა ჭილზე ნაწერმა ქართულმა ძეგლმა მოაღწია და ორივე პალესტინისაა, საბა წმიდის ლავრისა, და სინას მთის ქართველთა მონასტრიდანაა: ერთი მათგანი ფსალმუნია, მეორე თთვენი. ორივე ძეგლი სინას მთიდან საეკლესიო ისტორიის მკვლევარმა რუსმა ცნობილმა მეცნიერმა პორფირი უსპენსკიმ ჩაიტანა რუსეთში” (ი. ჯავახიშვილი, 1949, გვ. 31). აკაკი შანიძე ჭილ-ეტრატის აღწერილობაში მიუთითებს: “სინური წარმომავლობისაა მხოლოდ ფსალმუნი, რომელიც პორფირი უსპენსკის სინას მთაზე უნახავს 1850 წელს (ა. შანიძე, 1977, გვ. 214).

ჭილ-ეტრატის იაღვარის გადაწერის დროის შესახებ სხვადასხვა აზრია გამოთქმული. ა. ცაგარელმა იგი მიიჩნია VII საუკუნის ძეგლად. მისი ეს მოსაზრება იმას ემყარებოდა, რომ “შინიატურები მეტად მარტივია და, ამას გარდა, შიგ არის ხსენება, რომელიმე ქართველი მოწამისაო” (აღ. ცაგარელი, 1889, გვ. 163/21). ხელნაწერის გადაწერის დროდ კ. კეკელიძემ ივარაუდა IX საუკუნის მეორე ნახევარი. მისი აზრით, “აღ. ცაგარელს გამორჩენია მხედველობიდან, რომ იაღვარში აბოს საგალობელია შესული და, მაშასადამე, იგი არ შეიძლება გადაწერილი იყოს 820 წლამდე, როდესაც დაიწერა აბოს ბიოგრაფია და მისი საგალობლები”. აქვე ამატებს “პირვანდელი ფორმა “ხვედრისა” ანუ მარზვან-ზატიკისა ჩვენ გვაქვს ზემოდასახელებულ ძეგლებზე საუკუნის პაპირუს-პერგამენტის კრებულში. ამ კრებულმა არ იცის არამც თუ ახლანდელი კვირიკეები დიდმარზვისა, არამედ ისინიც კი, რომელთაც ჩვენ ვპოულობთ სტოდიისა და იერუსალიმის რედაქციის უძველეს “მარზვანში” (კ. კეკელიძე, 1951, გვ. 562).

ა. შანიძის მოსაზრებით, ხელნაწერის გადაწერის დრო არა თუ მე-9, არამედ მე-10 საუკუნეც ვერ იქნება. მას მხედველობაში ჰქონდა ის გარემოება, რომ ძეგლში ისეთი ორთოგრაფიული და ენობრივი მოვლენებია, რომლებიც გამორიცხავს დროს მე-11 საუკუნემდის. ერთი ამათავანია ო ასოს ხმარება: “არა” ნაწილაკი ამ ძეგლში უმთავრესად “არაჲ” ფორმით გვხვდება: ქართველი მოწამის სახელად აქ არის აბო და არა ჰაბო; ამ სახელის სახელობითსა, მოთხრობითსა და წოდებითში გვხვდება აბოჲ, ხოლო მიცემითში აბოჲჲ. ყველა ეს იმის მაჩვენებელია, რომ ძეგლი მოგვიანო ხანისაა. ამიტომ ჭილ-ეტრატის იაღვარის გადაწერის დროდ შეიძლება XI საუკუნის დასაწყისი მივიჩნიოთ (ა. შანიძე, 1977, გვ. 218).

როგორც ცნობილია, V-XI საუკუნეების წერილობითი ძეგლების ენას მხოლოდითი რიცხვის მიცემით, ნათესაობითსა და მოქმედებითში და თანაინი მრავლობითის ყველა ბრუნვაში ბრუნვის ნიშნის შემდეგ დაერთვის -ა ხმოვანი. ა. შანიძემ მას უწოდა მავრცობი, სავრცობი ანუ ნართაული ა (ა. შანიძე, 1976, გვ. 32; 1980, გვ. 48), ხოლო ნ. მარმა — ემფატიკური ხმოვანი (ნ. მარი, 1925, გვ. 22) — მეტი გამონათულებითი ძალის მქონე (არნ. ჩიქობავა, 1956, გვ. 266). ემფატიკური ხმოვნის შესახებ რამდენიმე მოსაზრება არსებობს საენათმეცნიერო ლიტერატურაში. ნ. მარი მიცემით ბრუნვაში დართულ -ა-ს მიიჩნევდა ამ ბრუნვის ნიშნად. მისი აზრით, ჯერ იყო მიცემითი ბრუნვის ნიშნად -ას, მაგალითად: ალაგას, წუთას, შემდეგ კი მოხდა გადასმა და მივიღეთ: კაცსა და ა. შ. რაც შეეხება დანარჩენ ბრუნვებში დართულ ა-ს, მათ იგი თვლიდა ჩვენებითი ნაცვალსახელის ჰა-ს ნაშთად, მიღებულს ჩვენებითი ნაცვალსახელიდან (ჰა) მეტი გამონათულების ანდა განსაზღვრულობისათვის. აქედანაა ნ. მარისივე ტერმინი ემფატიკური — მეტი გამონათულებითი ძალის მქონე (ნ. მარი, 1925, გვ. 22-24). ა. შანიძის აზრით, -ა ელემენტი წარმოშობით მსაზღვრელი ნაწილაკის (ნაწევარის ანუ ართრონის) ნაშთია, სახელთან შეზრდილი (ა. შანიძე, 1980, გვ. 48).

კ. ღონდუას ვარაუდით: “-ა დართული ნათესაობითი მსაზღვრელის როლში გამოდის: ძეე კაცის-ა-ე. ბოლოკიდური -ი მომდევნო მსაზღვრელისათვის აუცილებელი იყო. ასეთ ნათესაობითს ის “მიმართებაში მყოფ ნათესაობითს” (родительный с отношением) უწოდებს (კ. ღონდუა, 1930, გვ. 204-210).

რა მდგომარეობა გვაქვს ჭილ-ეტრატის იადგარში ემფატიკური ხმოვნის ხმარების მხრივ?

ხელნაწერზე დაკვირვებიდან ცხადი ხდება, რომ ემფატიკური -ა დაცულია ყველგან, სადაც მას სალიტერატურო ენის ნორმები მოითხოვს. მოვიყვანოთ რამდენიმე მაგალითი ტექსტიდან: **მიცემითი ბრუნვა:** “დიდებად მოხვალსა შენსა, ქრისტე ღმერთო (22); “აღსასრულსა უამთასა იშვეე ქალწულისაგან ღმერთი ჩუენი, რაფთა” (23); “ღამის ლოცვასა შეეწირავთ შენდამი, ქრისტე” (23).

ნათესაობითი ბრუნვა: “ჯორცი უფლისაჲ, სისხლი მაცხოვრისაჲ წინა-ადგს, ზეცისა ძალნი უხილავად გამსახურობენ, დაღაღებენ” (8); “ღმრთისა მიმართ უბრალოდ მოხუედით ნათელსა მას დაუსრულებელსა” (12).

მოქმედებითი ბრუნვა: “მასკულავისა დადგრომითა შენ მიგიბჰყრიეს ძღუენი მოგუთა” (7); “რომელმან ყოველივე სიტყუითა აღასრულა” (9); “ვითარცა შურიტა სათნოებისაჲთა მაცხოვარმან გუირგუინოსან გყო შენ” (10); “რაჲმს განშიშულდა ჯორციტა, მაცხოვარ” (26); “შეიწირე ვედრებად მონათაჲ” (56); “ენითა ნუმცა ვიტყუით ბოროტსა” (57).

თანაინი მრავლობითი: “სული წმიდაჲ წყალთა განსწმედდა” (25); “იყო შენ ყოველთა უქესთაეს” (29); “და წარიყვანეს იგი ანგელოზთა ღმრთისათა წინაშე უფლისა” (58); “ნუცამცა დაუგებთ ძმათა საფრჰესა” (58); “ამისთუის მღვდელთა ხართ სიქადულ” (63); “სადა-იგი არს ბევრეული ანგელოზთაჲ პირმშოთა კრებულებანი” (64).

თანა, ზედა, შინა თანდებულისანი სახელები გვხვდება -ა სავრცობით: “სუიმეონ მკლავთა ზედა მიიქუა” (93); “მოიკითხე მარიამ ზეცისა ბჰეთა თანა” (89); “ნუმცა მრავლის მეტყველ ვართ ლოცვასა შინა” (61).

როდის არ გვხვდება ხელნაწერში ემფატიკური - ა ?

-ა-ს არ დაირთავს მიცემითში დასმული საზოგადო სახელი, როცა დაკავშირებულია ზმნა-შემასმენელთან: “რაცამს მდინარეთა წყალთა მათ შინა **ნათელს-იღებდ** ჳელითა მონისა თუისისა იოანედითა” (24); “სასუფეველსა შენსა **ღირს-მყვენ** ჩუენ” (77); “მოწყალეო მხოლოო სახიერო, **ნუ უგულებელს-ჰყოფ** ვედრებასა ჩემსა” (85); “რომელი ავაზაკთა მიერ **ჭუარს-ეცუა** ნეფსით თუისით” (111); “სამოთხესა ფუფუნებისასა **ღირს-მყავ**” (118).

მოცემულ მავალითებში მიცემით ბრუნვაში დასმული სახელი წარმოშობით ობიექტია, მაგრამ გაიაზრება შედგენილი შემასმენლის ნაწილად და ემფატიკური ხმოვანი არა აქვს. ამ მხრივ საანალოგიო მასალას შედგენილ შემასმენელს კომპოზიტები უნდა აწვდიდეს (ქ. ძოწენიძე, 1956, გვ. 118).

ადგილის გარემოების ფუნქციით გამოყენებული უთანდებულო მიცემითი არ დაირთავს ემფატიკურ ხმოვანს. მაგ.: “რომელი მწყემსთა ანგელოზთა მიერ **ბეთლემს** ღმერთი გამოუბრწყინდა (8); “**იორდანეს** გხედვიდეს”(17); “**ბეთლემს** ღმერთი გამოუბრწყინდა” (17); “საკუირველსა **იორდანეს** ნათლის-ღებასა უფლისასა იოანედგან” (17).

ემფატიკური ხმოვანი არ გვხვდება, როცა ნათესაობითში დასმული სახელი დაკავშირებულია ზმნა-შემასმენელთან: “ამას **თაყუნის-ვცემთ**, რამეთუ ამის მიერ ვიქსნენით” (85); “ღმერთსა ყოველთასა **დიღების-მეტყუელებდეს** და იტყოდეს” (99).

უსავრცობოდ დასტურდება კომპოზიტის პირველი ნაწილი (უმეტესად ნათესაობით ბრუნვაში დასმული): “რომელმან ჳერ-იჩინე **ნათლის-ღებად** ჳორცითა დღეს **იორდანისა წყალთა**” (18); “ვითარ ვკადრო **ნათლის-ცემად**” (19); “**ქრისტეს ნათლის-ღებასა** წყალნი განიწმიდნეს მოსატეველად ცოდვთა” (19); “**ნუგეშინის-მცემელი** ჩუენი სახედ ტრედისა მოვიდა” (15); შეუენის სახლსა მშუიღობისა ქონებად მღვდელთ მოძღუარი წმიდად შემოსილი, **გულისხმის-მყოფელი** (15). გვხვდება ერთადერთი შემთხვევა, როცა კომპოზიტის პირველი ნაწილი თანია მრავლობითშია და დაირთავს ემფატიკურ ხმოვანს. მაგ.: “**ანგელოზთა-თანაზიარო**, მეოზ-გუეყავ სულთა ჩუენთათვის” (8).

უსავრცობოდ არის წარმოდგენილი: 1. გან თანდებულებიანი მოქმედებითი ბრუნვის ფორმა: “რომელი **საუკუნითგან** სათნო ვიყავ, დიდებად შენდა” (18); “რომელი **საშოფტგანგე** დღელსადო იწოდე წინასწარმეტყუელად შემდგომად **აღმოსავალითგან** მზისადთ” (159).

2. დაწყებითის ფუნქციით გამოყენებული მოქმედებითი: “სიმართლედ **ზეციით** გამოშჩნდი”; “თუ **ქუეყანით** მშვიდობად აღმოსცენდა”; “**ასდევ მკუდრეთით**” (110);

აკაკი შანიძე საჭურველობითისა და დაწყებითის ფუნქციით ნახმარ მოქმედებითს სხვადასხვა წარმოშობისად მიიჩნევს: საჭურველობითის ფუნქციით ნახმარ მოქმედებითს ემფატიკური -ა ჰქონდა (ვღებულობდით სუფიქსს -ით-ა), ხოლო დაწყებითის ფუნქციით ნახმარი მოქმედებითი -ით-ი სუფიქსის -ის მოკვეციტ მიიღებოდა (ა. შანიძე, 1946, გვ. 221).

3. საჭურვლის უბრალო დამატება: “საკურნებელ- **სინანულით** ვედრებად” (59); “თქუენსა **გალობით და მადლობით** აღვასრულებთ” (221); “უფალი **ხორცითა** გამოჩნდა” (14).

4. მოქმედებითს დასმული სახელი, როცა მომდევნო სიტყვასთან ერთად კომპოზიტად ქცევის პროცესშია: წმინდანო **მღვდელთ მოძღუარნო** საკუირველთ **მოქმედნო** ღმრთისსაო (14).

5. მოქმედებითი, რომელიც ვითარების გარემოებას აღნიშნავდა, ემფატიკური ხმოვანი არ ჰქონდა. მაგ.: “არამედ **შეშათ** დგანან” (19); “**სინარულით** ეტყოდა” (22). ასეთი მოქმედებითი ზმნიზედური მნიშვნელობის იყო, მას იგივე ღირებულება ჰქონდა, რაც ზმნიზედებს: ძლიერ, უკეთ, უფრო..., ამიტომ ასეთი მსაზღვრელი ნაწილაკს არ დაირთავდა და, ბუნებრივია, თუ არც ემფატიკური ხმოვანი ჰქონდა (ქ. ძოწენიძე, 1956, 221).

ასეთი მოქმედებითის გვერდით გვხვდება ემფატიკურდაბოლოებიანი მოქმედებითიც, თუმცა მეტად იშვიათად. მაგ.: “უფალი **ვორცითა** გამოჩნდა”; “**შეურაცხ-ყვნეს** მძლავრნი **სარწმუნოებითა**”; “**ადიდებდეს** თანა **მამით და სულით** წმიდითურთ” (27); “რომელი ავაზაკთა მიერ ჭუარ-უცვა **ნეფსით თუისით**” (111); **ზაკუვითა** განიზრახვიდა ნელსაცხელებელსა წინ მიცემასა **შენსა უფალო**” (110).

ძველი ქართული ენის ნორმების მიხედვით, ადამიანთა საკუთარი სახელები ემფატიკურ ხმოვანს არ დაირთავენ (ა. შანიძე, 1976, გვ. 41; ზ. სარჯველაძე, 1997, გვ. 26). “ჭილ-ეტრატის იადგარში” შეინიშნება საკუთარ სახელთა საზოგადო სახელების ბრუნებასთან გათანაბრების ტენდენცია (საკუთარი სახელები მიცემითში, ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში ბრუნვის ნიშნის შემდეგ დაირთავენ ემფატიკურ ხმოვანს).

მიცემითი ბრუნვა:

“**მიეციოთ**, ერნო, დიდებად **ქრისტესა** ღმერთსა ჩუენსა” (22); “**ქრისტესა** ქადაგებდა” (30); **ქრისტესა** ევედრე ცხორებად სულ” (40).

ნათესაობითი ბრუნვა:

“**ნუგეშინის-ცემად მარიამისა და მართამსა**” (90).

მართული განსაზღვრება:

ველურთა შეიჭამებოდეს ვორცნი თქუნნი, **ქრისტესა** ანგელოზთა თანა ქებასა **შეწირევლით**” (11); “**ვითარცა** ჩხული მიქუმად **სუიმეონისა** შემოქმედი ცათაჲ და ქუეყანისაჲ”.

მოქმედებითი ბრუნვა:

“**რაჟამს** მდინარეთა წყალთა მათ შინა ნათელს იღებდ ჳელითა მონისა თუისისა **იოანესითა**” (24); “**რამეთუ** გხედვიდეს მკლავთა ზედა მოხუცებულისა **სუიმეონისა** ჩხულიად გამოჩინებულსა ღმერთსა” (53); “**წინასწარმეტყველსა** შენისა **სუიმონისითა**” (49).

მართულ-შეთანხმებული მსაზღვრელის დროს: “**ვყოფდეთ** ჳსენებასა წმიდისა აბოძსა” (29); ნათლის-ღებასა **ქრისტესსა** იორდანესა იოანემგან აკურთხ. (28)”; “**მეორედ** შობასა დიდისა მოწამისა **აბოძსა** იხარებდეს მდინარენი” (30); “**ოსანა** ძესა **დავითისსა**” (31).

ეს შემთხვევა, ზ. სარჯველაძის აზრით, ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი მოვლენაა და სალიტერატურო ენა თანდათანობით იძულებული გახდა, ეს მოვლენა აესახა, საბოლოოდ კი ნორმად ექცია (ზ. სარჯველაძე, 1984, გვ. 369).

პარალელული ფორმები დასტურდება გეოგრაფიული სახელების მიცემით, ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში: “**დღეს იორდანესა** განშუიშლებული **შენ**”; “**იორდანისა** წყალთა”; “**დღეს** მზეჲ იგი სიმართლისაჲ **იორდანისა** **მდინარესა** ვორცითა გამოჩნდების”; “**იორდანეს** დღეს ზეცით გარდამო მამისა ჳმამან ძელ **შენ** **გწამა**”

ასეთი ფაქტები ხელშესახებია. “ამ შემთხვევაში უმთავრეს ფაქტორს სალიტერატურო ენაში სამეტყველო ნორმების შექრა და იქ დამკვიდრება უნდა წარმოადგენდეს“ (ა. ჯიშიაშვილი, 1977, გვ. 273).

“ჭილ-ეტრატის იადგარში” საკუთარი და საზოგადო სახელების ემფატიკურხმოვნისანი და არაემფატიკურხმოვნისანი ფორმების ერთმანეთის პარალელურად არსებობა მიგვანიშნებს მათი გათანაბრების ტენდენციასა და სალიტერატურო ენაში სასაუბრო მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ნორმების შექრა-დამკვიდრებაზე.

დამოწმებული ლიტერატურა

- კ. დონდუა, 1930 – К. Дондуа, К вопросу о род эмпатическом: Известия АН ССР, Отд Гуманит. Наук, 1930.
- კ. კეკელიძე, 1951 – კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I, თბ., 1951.
- ბ. მარი, 1925 – Н. Марр, Грамматика древнего тетурного языка, Ленинград, 1925.
- ა. შანიძე, 1946 – ა. შანიძე, გიორგი მთაწმინდელის ენა, იოვანეს და ეფთვიმეს ცხოვრების მიხედვით, თბ., 1946.
- ა. შანიძე, 1976 – ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა, თბ., 1976.
- ა. შანიძე, 1977 – ა. შანიძე, ჭილ-ეტრატის იადგარი (ადწერილობა): ჭილ-ეტრატის იადგარი, თბ., 1977.
- ა. შანიძე, 1980 – ა. შანიძე, თხზულებანი, თბ., 1980.
- ქ. ძოწენიძე, 1956 – ქ. ძოწენიძე, ემფატიკური ხმოვანი ძველ ქართულში: სახელთა ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წიგნი, I, თბ., 1956.
- ალ. ცაგარელი, 1889 – А. Цагарели, Сведения о памятниках грузинской письменности. Второй выпуск, СПб., 1889.
- ი. ჯავახიშვილი, 1949 – ი. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, თბ., 1949.
- ა. ჯიშიაშვილი, 1977 – ა. ჯიშიაშვილი, ჭილ-ეტრატის იადგარის ორთოგრაფია და ფონეტიკა: ჭილ-ეტრატის იადგარი, თბ., 1977.
- არნ. ჩიქობავა, 1956 – არნ. ჩიქობავა, ისტორიულად განსხვავებული ორი მორფოლოგიური ტიპისათვის ქართულ ბრუნვათა შორის: სახელთა ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, წიგნი, I, თბ., 1956.
- ჭილ-ეტრატის იადგარი, 1977 – ჭილ-ეტრატის იადგარი, გამოსცეს და გამოკვლევა დაურთეს ა. შანიძემ, ა. მარტიროსოვმა და ა. ჯიშიაშვილმა, თბ., 1977.

MARIAM KOBERIDZE**EMPHATIC VOWEL IN CHIL-PARCHMENT HYMNS**

The use of common nouns with the emphatic **a** in the dative, genitive, and instrumental singular, as well as with the “**ჰ**” (th^a) plural had a systemic occurrence. In addition to these, a parallel usage of proper names with the emphatic **a** is also noticeable. Conversely, the same emphatic element cannot be found with nouns in the predicative function. Common nouns featuring in compound substantives do not take the emphatic **a**. The instrumental case is employed in the function of the adverbial modifier of place. Sometimes, governed attributes in the genitive do not add the emphatic particle *a*. Rarely, a common noun in the dative lacks the emphatic *a*. Geographical names with and without extended *a* forms, i.e. with the emphatic element, are found in parallel use.

Parallel use of emphatic and non-emphatic forms of common and proper nouns in the Chil-parchment hymns attests the tendency of equating the mentioned nouns (with and without the extended -a) and the trend of infiltrating and introducing the norms are typical to the oral language.